

مقایسه تحلیلی ارزش‌های زیست‌محیطی جهان اسلام و غرب؛ تحلیل ثانویه داده‌های پیمایش ارزش‌های جهانی (WVS)

صادق صالحی^۱

مجتبی حمایت‌خواه جهرمی^۲

تاریخ پذیرش: ۹۳/۳/۱۳

تاریخ دریافت: ۹۲/۱۱/۲۶

چکیده

جوامع عصر حاضر علاوه بر بحران‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، و فرهنگی با مسائل و بحران‌های زیست‌محیطی مواجه‌اند و این مسئله بسیاری از دانشمندان اجتماعی را ملزم به مطالعه ارزش‌های زیست‌محیطی کرده است. بسیاری از این مطالعات نشان می‌دهد ارزش‌های زیست‌محیطی و تعهدات اخلاقی در قبال محیط زیست ریشه در جهان‌بینی و آموزه‌های دینی جامعه دارد. هدف مقاله حاضر بررسی جایگاه ارزش‌های زیست‌محیطی در کشورهای مسلمان و غیرمسلمان با رویکرد تطبیقی است. بدین منظور و با استفاده از تحلیل ثانویه و به‌کارگیری داده‌های موج پنجم پیمایش جهانی ارزش‌ها (WVS) کشورهای مسلمان ترکیه، اندونزی، مصر، اردن و کشورهای غیرمسلمان آمریکا، کانادا، آلمان، سوئیس از نظر برخی ارزش‌های زیست‌محیطی مقایسه شدند. یافته‌های تحقیق حاضر نشان داد تفاوت‌چندانی به لحاظ شاخص‌های زیست‌محیطی بررسی‌شده میان کشورهای مسلمان و غیرمسلمان وجود ندارد. با وجود این، کشورهای مسلمان مسائل زیست‌محیطی، نظیر بادی آب و هوا و نامناسب بودن وضعیت بهداشت، را جدی‌تر از کشورهای غیرمسلمانان می‌دانند. علاوه بر این، کشورهای مسلمان بیشتر دولت را مسئول رفع آلودگی‌های زیست‌محیطی می‌دانند. در خاتمه، دلایل احتمالی عدم تفاوت بین کشورهای مسلمان و کشورهای غیرمسلمان از حیث ملاحظات زیست‌محیطی تبیین می‌شود.

واژه‌های کلیدی: ارزش‌های زیست‌محیطی، پیمایش جهانی ارزش‌ها، کشورهای

غیرمسلمان، کشورهای مسلمان، محیط زیست

۱. استادیار جامعه‌شناسی محیط زیست دانشگاه مازندران (نویسنده مسئول)، s.salehi@umz.ac.ir

۲. مربی گروه جامعه‌شناسی دانشگاه پیام نور جهرم، دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه پیام نور

مقدمه

توجه به محیط زیست و اهمیت آن در زندگی انسان قرن ۲۱ را نمی‌توان نادیده انگاشت. شواهد می‌گوید این سیارهٔ خاکی گرفتار مسائل زیست‌محیطی است؛ از نابودی منابع و انقراض گونه‌ها گرفته تا آلودگی بیش از حد و ضایعات سمی. انفجار جمعیت، رشد صنعتی، و تسلط فناوری بی‌سابقه این روند را روزبه‌روز وخیم‌تر می‌کند. بنابراین، در دهه‌های اخیر به فهرست بحران‌های جهانی، علاوه بر بحران‌های اجتماعی و اقتصادی و سیاسی و ارزشی، که تهدیداتی جدی محسوب می‌شوند، مشکلات و بحران‌های زیست‌محیطی نیز اضافه شده است. از زمانی که بشر بر کرهٔ خاکی پای گذارده تعامل و پایداری بین او و جهان طبیعی برقرار بوده است. اما با رشد جمعیت و دستیابی به اختراعات و کشفیات جدید علمی، که او را به سوی صنعتی‌شدن رهنمون می‌کرد، به موجودی غارتگر تبدیل شد که هر روز تقاضایش از طبیعت بیشتر شد و به تخریب منابع آن پرداخت (شبیری و پراهلادا، ۲۰۰۷: ۱)؛ به نحوی که در سی سال اخیر به دلیل درک پیامدهای بلندمدت موضوعات زیست‌محیطی در زندگی انسان‌ها اهمیت بحث در این زمینه رو به فزونی گذاشت (باداک، ۲۰۰۵: ۱).

با توجه به افزایش پرشتاب مشکلات زیست‌محیطی و عوارض مخرب آن، اهمیت پژوهش دربارهٔ رفتارهای زیست‌محیطی در طول دهه‌های گذشته به شدت افزایش یافت (هینز و همکاران، ۱۹۸۷). اهمیت این موضوع به حدی بود که نظر دانشمندان فعال در مجموعهٔ وسیعی از رشته‌های دانشگاهی در حوزه‌هایی مانند آموزش، تجارت، جنگل‌داری، جغرافی، مهندسی، ارتباطات، روان‌شناسی اجتماعی، و جامعه‌شناسی را نیز به خود جلب کرد (بوردن، ۱۹۷۷ به نقل از کریم‌زاده، ۱۳۸۸: ۱۴). گوکن و همکاران بر این باورند که بالاگرفتن تب محیط‌زیست‌گرایی در سطح جهانی و فعالیت‌های زیست‌محیطی و جنبش‌های اجتماعی، که برگرفته از مسائل و مشکلات روزافزون جهانی است، بسیاری از دانشمندان اجتماعی را ملزم به مطالعهٔ ارزش‌ها و نگرانی‌های زیست‌محیطی کرده است (صالحی، ۲۰۱۰). اما انتشار کتاب *بهار خاموش کارسون* و بروز حوادث و بحران‌های زیست‌محیطی، نظیر نشت نفت در سواحل جنوبی کالیفرنیا و ماساچوست (بوتکین و ادوارد، ۲۰۰۶)، تخریب لایهٔ اوزون، افزایش دما، و انقراض گونه‌ها در اروپا، به‌ویژه در آمریکا و البته به صورت دقیق‌تر تشکیل اولین کنفرانس ملل متحد دربارهٔ محیط

زیست در شهر استکهلم سوئد و تأسیس یونپ^۱ در آغاز دهه ۷۰ را می‌توان سرآغاز مباحث جدی در حوزه مطالعات محیطی دانست (صالحی و کریم‌زاده، ۱۳۸۹). اکنون، پس از گذشت سه دهه فعالیت علمی، وضعیت فعالیت زیست محیطی هم تحسین‌برانگیز است و هم مأیوس‌کننده. ریلی دانلاپ و همکاران در معرفی و مقدمه راهنمای جامعه‌شناسی محیط زیست (ویلیام مایکسون و گلن استاکلر) «تنوع» و «پرمایگی» کارهای جامعه‌شناختی مرتبط با محیط زیست طبیعی را گوشزد کرده‌اند. حداقل نه پارادایم مقایسه‌ای و تطبیقی مجزا وجود دارد: بوم‌شناسی انسانی، اقتصاد سیاسی، ساختارگرایی اجتماعی، واقع‌گرایی انتقادی، نوسازی بوم‌شناختی، نظریه جامعه مخاطره‌آمیز، عدالت زیست محیطی، نظریه کنشگر- شبکه، و بوم‌شناسی سیاسی (دانلاپ و کوتن^۲، ۱۹۷۹).

تا مدت‌ها بسیاری بر این باور بودند که مشکلات زیست محیطی مختص جوامع پیشرفته است و کشورهای در حال توسعه، به واسطه دوران گذار، با مشکلات اجتماعی و اقتصادی و فناوری و جزآن دست به گریبان‌اند. بنابراین، در اولویت‌بندی برای رویارویی با مشکلات^۳ مسائل زیست محیطی در رده‌های پایین‌تر قرار می‌گرفت (صالحی، ۲۰۱۰). نتایج بررسی‌های اولیه اینگلهارت هم نشان می‌داد توجه به محیط زیست در کشورهای پیشرفته و پست مدرن بیش از جوامع دیگر است (اینگلهارت، ۱۳۷۵). اما پیامدهای مهم و بلندمدت عملکردهای انسانی بر محیط زیست به سرعت در حال آشکار شدن است. امروزه، دیگر کسی نمی‌تواند ادعا کند مسائلی همچون گرم شدن جهان، تغییرات آب‌وهوا، آلودگی هوا، کاهش منابع سوخت فسیلی، و تخریب زیست‌بوم‌های بکر و دست‌نخورده مختص کشورهای توسعه‌یافته است (ای هی و گرینبرگ^۳، ۲۰۰۸: ۲).

تحقیقات نیز نشان می‌دهد بسیاری از مسائل زیست محیطی ناشی از رفتارهای غیرمسئولانه انسان‌ها با محیط زیست است. این رفتارها نیز تحت تأثیر عوامل مختلف، به‌ویژه ارزش‌های زیست محیطی، بروز می‌یابند (کایزر و همکاران، ۱۹۹۹؛ یوسویو و همکاران، ۲۰۰۳؛ کیو یان و یان لی، ۲۰۱۱؛ مولینا و همکاران، ۲۰۱۳). از این‌رو، ارزش‌های زیست محیطی از فاکتورهای بسیار مهم و تأثیرگذار بر رفتارهای زیست محیطی افراد است. به نظر هاول (۲۰۱۲) ارزش‌ها

---

1. UNEP
2. Dunlap and Cotton
3. Ai He and Greenberg

ابزاری کارآمد برای توصیف و تبیین شباهت‌ها و تفاوت‌ها میان افراد، گروه‌ها، فرهنگ‌ها، و جوامع است. شوارتز (۱۹۹۴) نیز ارزش‌ها را باورها و اهداف مطلوب و اصول راهنمایی در نظر می‌گیرد که در خدمت زندگی فردی یا دیگر واقعیت‌های اجتماعی است. در مجموع، ارزش‌ها هدف‌هایی گسترده و انتزاعی و غالباً فاقد عینیت یا موضوع مشخص‌اند که همچون معیاری برای قضاوت یا استانداردهای انتزاعی عمل می‌کنند و فرد برای تصمیم‌گیری از آن‌ها بهره می‌برد و از آن طریق نگرش‌ها و باورهای خاصی را در خود ایجاد می‌کند (کریمی، ۱۳۷۵: ۲۶۵). اما ارزش‌های زیست‌محیطی، شامل جهت‌گیری‌های اساسی فرد در زمینه محیط زیست، نشان‌دهنده جهان‌بینی وی در برابر جهان طبیعی است (بار و همکاران، ۲۰۰۳: ۳). پس می‌توان ارزش‌های زیست‌محیطی را معیارهایی دانست که به کمک آن‌ها فرد یا گروه یا جامعه امکان می‌یابند اهمیت محیط زیست را ارزیابی کنند.

مقاله حاضر با استفاده از داده‌های پیمایش جهانی ارزش‌ها (WVS) و اتخاذ رهیافت تطبیقی، علاوه بر مطالعه وضعیت مؤلفه‌های اصلی ارزش‌های زیست‌محیطی فعلی جهان، بر آن است ارزش‌های زیست‌محیطی کشورهای مسلمان (کشورهایی که اکثریت مردم آن معتقد به دین اسلام‌اند) و غیرمسلمان را مقایسه کند و به این پرسش پاسخ دهد که آیا بین کشورهای مسلمان (ترکیه، اندونزی، مصر، اردن) و کشورهای غیرمسلمان (امریکا، کانادا، آلمان، سوئیس) به لحاظ برخی ارزش‌های زیست‌محیطی تفاوت وجود دارد؟ به عبارت دیگر، چه تفاوتی بین انسان‌های مسلمانی که طبیعت را تجلی خداوند می‌دانند و انسان‌های غیرمسلمانی که دیدگاه مادی و شخصی دارند، به لحاظ ارزش‌های زیست‌محیطی، وجود دارد؟

پیشینه پژوهش

با توجه به اهمیت جهانی مسائل زیست‌محیطی، افراد هر جامعه براساس جهان‌بینی و ارزش‌های خاص فرهنگی و اجتماعی خود واکنش‌های متفاوتی در برابر محیط زیست دارند؛ واکنش‌هایی که گاه حامی و گاه تخریب‌کننده محیط زیست‌اند. از منظر بسیاری از اندیشمندان، بحران زیست‌محیطی، با این پیچیدگی و گستردگی، حاصل برخی عوامل اقتصادی و سیاسی و اجتماعی نیست. این بحران بحرانی اخلاقی و معنوی نیز به حساب می‌آید (اینریچ، ۲۰۰۲؛ متولی، ۲۰۰۲؛ نصر، ۱۳۸۷: ۱۲). به عبارت دیگر، ارزش‌های زیست‌محیطی و تعهدات اخلاقی در برابر محیط زیست در مبانی و آموزه‌های دینی هر جامعه‌ای ریشه دارد. بدین لحاظ، «رفتار

مردم با محیط زیست، وابسته به دیدگاهی است که درباره رابطه خود با پدیده‌های اطراف خود دارند و اکولوژی انسان عمیقاً از عقاید او درباره ماهیت و سرنوشت خود، یعنی دین او، متأثر است» (حدادی، ۱۳۸۷: ۲۶). پس می‌توان گفت ادیان جهان‌بینی و اخلاقیاتی را پدید می‌آورند که اساس رویکردها و ارزش‌های جوامع و فرهنگ‌های مختلف را می‌سازند و به ما می‌گویند چگونه باید با دیگران رفتار کنیم و چگونه با طبیعت رابطه برقرار سازیم. در این زمینه، عالمان دینی اسلام بر این اعتقادند که در دین حنیف الهی، که در قالب شریعت‌های متنوع بر انبیای الهی تجلی یافت، شناخت اصول زیست‌محیطی و تحصیل آن و پرهیز از تخریب آن و سعی برای سالم‌سازی آن از حقوق بارز انسانی و نیز از تکالیف روشن بشری به‌شمار می‌رود (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۱۰۶).

تا پیش از دوران مدرن، حتی اگر ادیان فعالانه در مسئله محیط زیست شرکت نجسته باشند، در کارنامه پیروان ادیان عملکردهای ناصواب در قبال محیط زیست (به معنای بحران زیست‌محیطی کنونی) کمتر دیده می‌شود یا حتی اساساً دیده نمی‌شود. از سوی دیگر، پیروان ادیان در دوران معاصر بر گستره زمین زندگی می‌کنند و کمابیش به تعالیم دینی باور دارند. ولی تقریباً در همه جوامع، خواه سنتی و خواه مدرن، نشانه‌های بحران زیست‌محیطی مشهود است. گویی پیروان ادیان مختلف با همه اختلاف‌هایی که دارند، برای تخریب محیط زیست طبیعی هم‌پیمان شده‌اند (رحمتی، ۱۳۸۷: ۴).

در ارتباط با اهمیت یافتن تأثیر باورهای اخلاقی و ارزش‌های دینی بر رفتارهای زیست‌محیطی می‌توان به نمونه‌هایی از گفت‌وگوهای زیست‌محیطی ادیان اشاره کرد: گردهمایی بین‌المللی رهبران روحانی و پارلمانی^۱ در سال ۱۹۹۸ در آکسفورد، ۱۹۹۰ در مسکو، ۱۹۹۲ در ریو، و ۱۹۹۳ در کیوتو که در آن‌ها رهبران ادیان جهان و سیاستمداران و سران کشورها حضور داشتند و بر حل بحران‌های زیست‌محیطی از طریق پیوند علم و دین تأکید کردند (توکر و همکاران، ۲۰۰۱)، برگزاری پارلمان ادیان جهان^۲ در سال ۱۹۹۳ در شیکاگو و در سال ۱۹۹۹ در کیپ تاون^۳، برگزاری سمینار تهران در سال ۲۰۰۱ درباره محیط زیست و فرهنگ و دین^۴ (توکر، ۲۰۰۲)، برگزاری نشست سران جهان و رهبران ادیان در مقر سازمان ملل متحد در سال ۲۰۰۰

---

1. Global Forum of Spiritual and Parliamentary Leaders
2. Parliament of World's Religions
3. Cape Town
4. Tehran Seminar on Environment, Culture and Religion

(شاه‌ولی، ۲۰۰۶)، و برگزاری اولین همایش اسلام و محیط زیست در سال ۱۳۷۸ در تهران. همچنین، در این زمینه می‌توان به پژوهش سه ساله هزار دانشمند در مرکز ادیان جهان واقع در دانشگاه هاروارد اشاره کرد که در زمینه ارتباط ادیان انجام دادند و در نهایت اعلام کردند باید از نیروی دین و محیط زیست برای پایان‌دادن به بهره‌برداری لجام‌گسیخته انسان از منابع طبیعی و ایجاد روحیه مسئولیت‌پذیری مشترک برای حفظ محیط زیست استفاده کنند (شاه‌ولی و کاوری‌زاده، ۱۳۷۸: ۱۰۱).

به لحاظ نظری نیز در جامعه‌شناسی بحث‌های پیشینه‌دار و مداوم متعددی در زمینه تئوریزه‌کردن روابط بین محیط زیست و جامعه وجود داشته است (کادوورث، ۲۰۰۳). جامعه‌شناسان محیط زیست تقسیم‌بندی‌هایی متفاوت از نظریه‌ها و دیدگاه‌ها در زمینه رابطه محیط زیست و جامعه ارائه کرده‌اند (صالحی، ۲۰۱۰). مثلاً استرن (۲۰۰۰) انواع نظریه‌های ارائه‌شده درباره محیط‌زیست‌گرایی را در تیپ‌های زیر طبقه‌بندی می‌کند:

الف) نظریه‌هایی که محیط‌زیست‌گرایی را جهان‌بینی در نظر می‌گیرند. شاید بارزترین نمونه این نظریه در روان‌شناسی اجتماعی اتخاذ پارادایم جدید زیست‌محیطی (اکولوژیکی) باشد؛ با این ایده که افعال انسان و زیست‌کره آسیب‌پذیر در تعاملی جدایی‌ناپذیر به‌سر می‌برند.

ب) نظریه‌هایی که ارزش‌ها را پایه و اساس محیط‌زیست‌گرایی می‌دانند. طبق نظر اینگلهارت (۱۹۹۰)، محیط‌زیست‌گرایی نمودی از ارزش‌های فرامدرن است، نظیر کیفیت زندگی و خودبیانگری، که در نتیجه ثروت و امنیت فزاینده در کشورهای پیشرفته ظهور کرده است. برخی روایت‌ها هم بر ارزش‌های مذهبی تأکید می‌کنند و می‌گویند بعضی عقاید یهودی-مسیحی زمینه را برای بی‌ارزش‌کردن محیط زیست فراهم می‌کنند و بعضی باورها، که محیط زیست را مقدس می‌دانند، توجه به محیط زیست را افزایش می‌دهند. سایرین دغدغه و رفتار زیست‌محیطی را به نظریه عمومی ارزش‌ها ربط می‌دهند و دریافته‌اند که ارزش‌های دیگرخواهانه میان افرادی که در فعالیت‌های محیط‌زیست‌گرایانه شرکت می‌کنند بیشتر است.

ج) نظریه‌هایی که از رفتار دیگرخواهانه (نوع‌دوستانه) برای توضیح محیط‌زیست‌گرایی استفاده می‌کنند. این رویکرد، که نخستین بار هبرلین (۱۹۷۲) آن را مطرح کرد دارای این پیش‌فرض است که چون کیفیت زیست‌محیطی خیری عمومی است برای شرکت مردم در آن انگیزه‌های نوع‌دوستانه ضروری است.

در تقسیم‌بندی دیگری، باتل در بررسی تحولات جامعه‌شناسی محیط زیست مطالعات پیشین را در چند گروه دسته‌بندی کرده است. او پنج حوزه را در رشته جامعه‌شناسی محیط زیست تعیین کرده که عبارت است از:

۱. زیست‌بوم انسانی جدید؛ ۲. نگرش‌ها و ارزش‌ها و رفتارهای زیست‌محیطی؛ ۳. جنبش زیست‌محیطی؛ ۴. مخاطره فناوری و ارزیابی خطر؛ ۵. اقتصاد سیاسی در سیاست‌های زیست‌محیطی (صالحی، ۲۰۱۰: ۱۱).

بنابراین، پژوهش حاضر در دومین طبقه نظریه‌های مورد نظر استرن همچنین در دومین حوزه مورد نظر باتل قرار می‌گیرد؛ چون در پی بررسی ارزش‌های زیست‌محیطی است.

جهان‌بینی زیست‌محیطی اسلام و غرب

در طول تاریخ برای انسان سنتی، چه غربی و چه شرقی، با هر دین و آیین، طبیعت مقدس و ارزشمند بوده است. آب، درخت، کوه، و بسیاری از مظاهر طبیعت ارزش والایی داشته و دخالت در آن‌ها از دیدگاه شرقیان گناه شمرده می‌شده است. همچنان که تمدن و مظاهر آن در قرون ۱۳ و ۱۴ میلادی تحول می‌یابد، توجه به طبیعت به منزله عاملی در جهت رستگاری انسان کنار گذاشته می‌شود و مقدس بودن طبیعت و ارزش‌گذاردن به آن، که عاملی مهم در حفاظت آن بود، به تدریج اهمیت خود را از دست می‌دهد (امین‌زاده، ۱۳۸۱: ۹۸). با جدایی انسان از طبیعت در این برهه از تاریخ، انسان‌مداری معاصر رواج می‌یابد که در واقع نوعی سلطه‌گرایی بر طبیعت بدون احساس مسئولیت در برابر آن است. این نوع تفکر ارزش محیط زیست و طبیعت را در حد ابزاری جهت تأمین رفاه و گذران زندگی تنزل می‌دهد. در این زمینه می‌توان به دیدگاه‌هایی اشاره کرد (وایت، ۱۹۶۷؛ توین بی، ۱۹۷۲) که اصولاً ریشه انسان‌محوری را در مذهب می‌دانند و بر آن‌اند که مذهب با تعالیم خود نه تنها بر دوگانگی انسان و طبیعت پافشاری می‌کند، که بر بهره‌برداری انسان از طبیعت تأکید می‌ورزد و دنیا و کائنات را مسخر انسان معرفی می‌کند. ادیان غربی (مسیحیت و یهودیت) مورد این انتقادند. وایت و توین بی بر این باورند که ادیان با تشویق انسان به بهره‌برداری آزادانه و بدون قید و شرط از طبیعت باعث بروز معضلات زیست‌محیطی معاصرند. البته، وایت این اتهام را بر اسلام نیز وارد می‌سازد (محقق داماد، ۱۳۷۳: ۸۲). اما سید حسین نصر (۱۳۸۶: ۱۵۹)، فیلسوف اسلامی معاصر، بر این باور است که علت بحران محیط زیست معنویت‌زدایی از طبیعت است و فلسفه اسلامی می‌تواند در حل این مسائل

راهگشا باشد (نصر، ۲۰۰۱: ۳۱). وی در آثار متعدد خود راه‌حل رفع این بحران را بازیابی و احیای طبیعت به منزله واقعی‌تری قدسی و برقراری رابطه معنوی میان انسان و طبیعت و نیز باور به تولد انسان خلیفه‌الله در مقام حافظ امر قدسی می‌داند (نصر، ۱۳۸۵: ۴۳). بنابراین، این دیدگاه از برچسب انسان‌مداری و مالکیت بدون احساس مسئولیت انسان در قبال محیط زیست در جهان‌بینی اسلامی رفع اتهام می‌کند.

مسلمانان، با جمعیت یک میلیارد و چندصد میلیون نفری، حدود یک‌ششم جمعیت جهان را تشکیل می‌دهند و آموزه‌های دینی آن‌ها مملو از اشارت به منابع ارزشمند حیاتی، یعنی آب و هوا و خاک، است. این دین مسلمانان را از اسراف و تخریب محیط زیست نهی می‌کند و تأکیدی ویژه بر حفظ منابع طبیعی و توزیع عادلانه آن‌ها میان مردم دارد. جاناناتان بتال (۲۰۰۳) می‌گوید تفکر اسلامی معاصر در خصوص محیط‌زیست‌گرایی مبتنی است بر تأکید قرآن بر قوانین منطقی حاکم بر کیهان و نظم موجود در زندگی جانداران و توجه به رسالت انسان به منزله خلیفه خدا بر زمین و ویژگی‌های جغرافیایی محل ظهور اسلام، که موجب تأکید این دین بر حفاظت از منابع طبیعی شد، از جمله آب و درختان میوه و چهارپایان؛ دغدغه‌ای که مؤکداً در قرآن و احادیث انعکاس یافته است. بنابراین، اسلام از بدو پیدایش، یعنی هزار و چهارصد سال پیش، اصولی را برای شناخت زیست‌محیطی، که لازمه کسب شایستگی خلیفه‌اللهی است، به انسان‌ها عرضه کرد. در اسلام مفهوم خلافت انسان بر زمین نشان می‌دهد انسان امتیازات و مسئولیت‌ها و تعهدات خاصی در برابر خلقت دارد؛ یعنی تعالیم اسلامی مسلمانان بیانگر این حقیقت است که اسلام سیستمی از ارزش‌های زیست‌محیطی را معرفی می‌کند که رعایت آن سیر تکاملی عالم وجود و از جمله انسان را تضمین می‌کند. پس این نظام دربرگیرنده مباحث ارزش‌های زیست‌محیطی ویژه‌ای است؛ از جمله نحوه استفاده از منابع، نحوه ارتباط انسان با طبیعت، و از همه مهم‌تر نحوه نگرش انسان به خویش و به عالم وجود و به ارتباط بین آن‌ها که نه تنها برای انسان بلکه برای همه موجودات، حتی حیوانات و گیاهان و جمادات، نیز حقی قائل است. در حقیقت اسلام بین انسان و محیط زیست جدایی قائل نیست و آن‌ها را مکمل یک‌دیگر می‌داند. به عبارت دیگر، در آموزه‌های اسلامی مسلمانان عناصر طبیعت، نظیر آب و هوا و درختان و گیاهان و جانوران، جایگاهی ویژه دارند. فراوانی واژه‌های مربوط به طبیعت در قرآن و نام‌گذاری سوره‌ها با برخی عناصر طبیعت و سوگند به برخی از آن‌ها حاکی از توجه خاص اسلام به طبیعت و حفظ آن است؛ کوه محل تجلی پروردگار (اعراف، ۱۴۳)، پرندگان لشکر

خداوند (فیل، ۵ و ۳؛ نمل، ۲۲)، دریا خوان گسترده نعمت‌های الهی (نحل، ۱۴) خداوند شما را از زمین خلق کرد و شما را مأمور آبادانی آن نمود (هود، ۶۱)، زمین را بعد از اصلاح فاسد نکنید (اعراف، ۵۶). در احادیث و روایات مختلف نیز شاهد اهمیت محیط زیست از منظر امامان و پیشوایان دین اسلام هستیم؛ مثلاً امام صادق^(ع) می‌فرماید: رسول خدا^(ص) از ریختن سم حتی در زمین‌های مشرکان نهی فرموده‌اند» (کلینی، فروع کافی، ج ۵: ۲۸). در روایتی دیگر، رسول خدا^(ص) نهی فرمودند از قضای حاجت در کنار نهر آب، زیرا مردم از آن رنج می‌برند، یا زیر درختی که میوه دارد (شیخ طوسی، ج ۱: ۳۵۳)، همچنین از آلوده کردن آب حتی برای دشمنان نهی می‌کند (کلینی، فروع کافی، ج ۳: ۶۵). امام علی^(ع) نیز می‌فرماید: «انسان‌ها مورد سؤال واقع می‌شوند، حتی در مورد زمین‌ها و چهارپایان» (کلینی، اصول کافی، ج ۲: ۳۳۱). بنابراین، انسان خلیفه خداوند بر زمین است و دقیقاً باید همان نقشی را در جهان ایفا کند که خداوند ایفا می‌کند، یعنی آفریدن و حفظ خلقت و فزون‌بخشی و خیررسانی. انسان‌ها حق ندارند برای منافع صرفاً انسانی، بدون توجه به حفظ توازن و نظم موجود در هستی، هر گونه تصرفی در طبیعت را جایز بدانند. اما انسان‌های عصر حاضر افرادی رفاه‌طلب و مصرف‌زده‌اند که با جهان‌بینی‌ای دنیامدار با مفاهیمی چون زهد و قناعت بیگانه‌اند و برای منافع شخصی و آنی خویش از هیچ‌گونه تخریبی در محیط زیست دریغ نمی‌ورزند. «... به عقیده بسیاری از متفکران مسلمان بحران زیست‌محیطی نشانه‌ای است از یک فاجعه بزرگ‌تر؛ یعنی دور شدن انسان‌ها از زندگی‌ای که مطابق خواست خداوند است» (کاریزی، ۱۳۸۷: ۳۰).

بدین ترتیب، جهان‌بینی زیست‌محیطی اسلامی تعامل انسان و محیط زیست را بسیار روشن‌تر از ادیان غربی مطرح می‌سازد و یکی از دیدگاه‌های بسیار جامع و کاربردی است که نحوه تعامل انسان را با عناصر زیست‌محیطی بر مبنای آموزه‌های اخلاقی و معنوی ارائه می‌کند و رفتارهای زیست‌محیطی انسان را مسئولیت‌ساز و موجب ضمان می‌داند.

روش‌شناسی

بررسی حاضر، به لحاظ روش، مبتنی بر تحلیل داده‌های ثانویه (داده‌های دست دوم) است. تحلیل داده‌های دست دوم در علوم اجتماعی سنتی بسیار هوشمندانه دارد و اندیشمندان اجتماعی، نظیر دورکیم و مارکس و وبر، در تحقیقات اجتماعی خویش از این نوع داده‌ها استفاده کرده‌اند. منظور از تحلیل داده‌های ثانویه مطالعه مسائل پژوهشی مبتنی بر داده‌های گردآورده

دیگران است (فرانفورد و نجمیاس، ۱۳۸۱: ۴۴۰). پژوهش حاضر مبتنی است بر تحلیل ثانویه داده‌های موج پنجم پروژه بررسی ارزش‌های جهانی (WVS) که گروه بین‌المللی «بررسی ارزش‌های جهانی»^۱، در سال‌های ۲۰۰۵ تا ۲۰۰۸، در بیش از پنجاه کشور انجام دادند. داده‌ها در سایت این گروه موجود است. گروه بین‌المللی «بررسی ارزش‌های جهانی» فعالیت خود را از اواسط دهه ۱۹۸۰ با سرپرستی رونالد اینگلهارت آغاز کرد و ماحصل آن فراهم‌آمدن پایگاه داده‌های بسیار غنی است که امکان مطالعات مقایسه‌ای ملی و فراملی را، به‌ویژه در حوزه تحولات ارزشی، فراهم آورد. این پروژه در پنج مرحله به اجرا درآمد و در مقاله حاضر از داده‌های خام کشورهای بررسی‌شده در آخرین مرحله پروژه استفاده شد. بنابراین، جامعه آماری این تحلیل داده‌های جمع‌آوری‌شده در پیمایش پنجم بررسی ارزش‌های جهانی است. با توجه به سؤال اساسی تحقیق حاضر مبنی بر اینکه آیا بین کشورهای مسلمان و غیرمسلمان از نظر ارزش‌های زیست‌محیطی تفاوت وجود دارد یا خیر، از بین پنجاه کشور بررسی‌شده، بر اساس فرهنگ دینی مسلط آن‌ها، یعنی طرح متفاوت‌ترین سیستم‌ها، چهار کشور مسلمان ترکیه، اندونزی، مصر، اردن و چهار کشور غیرمسلمان آمریکا، کانادا، آلمان، سوئیس (اینگلهارت و نوریس، ۱۳۸۹: ۲۰۹) انتخاب (مورد محور) و به لحاظ برخی ارزش‌های زیست‌محیطی (متغیر محور) مقایسه شدند. متغیرهای اساسی تحقیق حاضر عبارت است از الف) ارزش‌های زیست‌محیطی و اهمیت رشد اقتصادی؛ ب) اهمیت مسائل زیست‌محیطی داخلی؛ ج) اهمیت مسائل زیست‌محیطی جهان؛ د) مشارکت در بهبود محیط زیست؛ که در مجموع ارزش‌های زیست‌محیطی را در چهار بعد می‌سنجد. گویه‌های این متغیرها برگرفته از پرسشنامه پیمایش ارزش‌های جهانی (بخش ارزش‌های زیست‌محیطی) است. ملاک مسلمان و غیرمسلمان بودن هر کشور در تحقیق حاضر نیز وضعیت فرهنگ دینی مسلط در یک کشور است؛ بدون در نظر گرفتن جمعیت مسلمان یا غیرمسلمان که در هر کشور زندگی می‌کنند یا میزان مذهبی بودن آن‌ها.

جدول ۱. حجم نمونه در کشورهای مقایسه شده

کشورها	فراوانی	درصد
امریکا	۱۲۴۹	۹/۲
کانادا	۲۱۶۴	۱۶/۰
سوئیس	۱۲۴۱	۹/۲
آلمان	۲۰۶۴	۱۵/۳
مصر	۳۰۵۱	۲۲/۵
اردن	۱۲۰۰	۸/۹
اندونزی	۱۲۰۱	۸/۹
ترکیه	۱۳۴۶	۱۰/۰
کل	۱۳۵۱۶	۱۰۰/۰

براساس جدول ۱، که فراوانی پاسخگویان را در هر کشور نشان می‌دهد، از مجموع ۱۳۵۱۶ نفر حجم نمونه ۶۷۱۸ نفر (۴۹٫۷ درصد) از کشورهای غیر مسلمان و ۶۷۹۸ (۵۰٫۳ درصد) نفر از کشورهای مسلمان بوده‌اند. علاوه بر این، بیشترین نمونه بین کشورهای غیر مسلمان مربوط به کشور کانادا و بین کشورهای مسلمان مربوط به کشور مصر است.

یافته‌های تحقیق

جهان اسلام و غرب از نظر ارزش‌های زیست محیطی، براساس داده‌های پیمایش جهانی ارزش‌ها، مقایسه شدند.

ارزش‌های زیست محیطی و اهمیت رشد اقتصادی

یکی از ارکان مهم توسعه پایدار در جوامع امروز وضعیت محیط زیست است؛ طوری که رشد و توسعه سایر بخش‌های اقتصادی و اجتماعی با حفظ و پایداری آن محقق می‌شود. از طرف دیگر، جوامع مختلف بر رشد اقتصادی توأم با توسعه پایدار تأکید می‌کنند. نتایج تحقیقات متعدد در این زمینه رابطه تخریب محیط زیست و رشد اقتصادی را تصدیق می‌کنند (کروگر و گروسمن، ۱۹۹۱؛ لی، ۱۹۹۶؛ خانا، ۲۰۰۲؛ خوش‌خلق و حسین‌شاهی، ۱۳۸۱؛ پژویان و مرادحاصل، ۱۳۸۶؛ اسدی‌کیا و همکاران، ۱۳۸۸). برای آزمون تجربی این رابطه در مطالعه حاضر به سؤال‌ها مندرج در طرح پیمایش جهانی ارزش‌ها مراجعه کردیم که از مردم پرسیده شده:

«مردم گاهی اوقات هنگام بحث درباره محیط زیست و رشد اقتصادی به دو حکم زیر اشاره می‌کنند؛ نظر شما به کدام یک نزدیک‌تر است؟» جدول ۲ توزیع فراوانی پاسخ‌ها را نشان می‌دهد.

جدول ۲. ارزش‌های زیست‌محیطی و اهمیت رشد اقتصادی در کشورهای مسلمان و غیرمسلمان

کل	دین		اهمیت رشد اقتصادی و محیط زیست
	مسلمان	غیر مسلمان	
۶۹۴۵	۳۲۸۸	۳۶۵۷	تعداد
٪۵۷/۲	٪۵۲/۴	٪۶۲/۳	درصد
۵۲۰۶	۲۹۹۱	۲۲۱۵	تعداد
٪۴۲/۸	٪۴۷/۶	٪۳۷/۷	درصد
۱۲۱۵۱	۶۲۷۹	۵۸۷۲	تعداد
٪۱۰۰/۰	٪۱۰۰/۰	٪۱۰۰/۰	درصد
			مجموع

همان‌طور که نتایج جدول ۲ نشان می‌دهد در کشورهای غیرمسلمانان بر اهمیت حفظ محیط زیست بیش از رشد اقتصادی تأکید می‌شود. برای بررسی این موضوع که آیا بین کشورهای مسلمان و غیر مسلمان به لحاظ ارزش‌های زیست‌محیطی و اهمیت رشد اقتصادی تفاوت معناداری وجود دارد از آزمون آماری مقایسه میانگین‌ها (آزمون تی) استفاده شد. نتایج این آزمون نشان می‌دهد تفاوتی معنادار بین کشورهای مسلمان و غیر مسلمان به لحاظ اهمیت محیط زیست و رشد اقتصادی وجود دارد.

ارزش‌های زیست‌محیطی و مهم تلقی کردن مسائل زیست‌محیطی داخلی

مسائل زیست‌محیطی، نظیر آلودگی هوا و آب و خاک، نگرانی عمیقی برای مردم جوامع اسلامی و غیر اسلامی به‌وجود آورده است. این آلودگی‌ها می‌تواند حیات بشر و بقای او را تهدید کند. در این زمینه سؤالی که در بررسی جهانی ارزش‌ها مطرح شده این است که مردم تا چه حد مسائل زیست‌محیطی را در جامعه خود جدی تلقی می‌کنند.

جدول ۳. ارزش‌های زیست محیطی و مهم تلقی کردن مسائل زیست محیطی داخلی از دیدگاه مسلمانان و غیر مسلمانان

دین		اهمیت مسائل زیست محیطی داخلی
مسلمان	غیر مسلمان	
۷۴/۳	۲۳/۸	خیلی جدی
۱۴/۳	۱۷/۳	تا حدی جدی
۹/۲	۲۴/۱	خیلی جدی نیست
۲/۲	۳۴/۸	اصلاً جدی نیست
۷۰/۰	۲۴/۳	خیلی جدی
۱۷/۱	۲۳/۱	تا حدی جدی
۱۰/۴	۲۴/۹	خیلی جدی نیست
۲/۵	۲۷/۸	اصلاً جدی نیست
۶۹/۸	۲۰/۶	خیلی جدی
۱۷/۲	۱۶/۸	تا حدی جدی
۱۰/۲	۲۴/۸	خیلی جدی نیست
۲/۸	۳۷/۸	اصلاً جدی نیست

همان‌طور که در جدول ۳ مشاهده می‌شود ۵۸٫۹ درصد غیر مسلمانان کیفیت بد آب را در جامعه خود چندان جدی نمی‌دانند؛ در حالی که ۷۴٫۳ درصد مسلمانان کیفیت بد آب را برای کشورشان مسئله‌ای جدی می‌دانند. کیفیت بد هوا را ۵۲٫۷ درصد غیر مسلمانان مسئله‌ای جدی تلقی نمی‌کنند؛ در حالی که ۷۰ درصد مسلمانان آن را جدی تلقی می‌کنند. فاضلاب و بهداشت نامناسب را ۵۲٫۶ درصد غیر مسلمانان جدی نمی‌دانند؛ در حالی که ۶۹٫۸ درصد مسلمانان آن را جدی می‌دانند. نتایج آزمون مقایسه میانگین‌ها (آزمون تی) مبین تفاوت چشمگیر اهمیت مسائل زیست محیطی داخلی جهان اسلام با جهان غرب است.

ارزش‌های زیست محیطی و مهم تلقی کردن مسائل زیست محیطی جهان

تحولات و مخاطرات زیست محیطی در سطوح جهانی موجب شده مردم و سیاستگذاران به حفاظت از محیط زیست بیش از گذشته توجه کنند. به همین دلیل در دهه‌های اخیر شاهد سیر صعودی توجهات و برنامه‌ها و سیاست‌های حامی محیط زیست و در مجموع ارتقای جایگاه

محیط زیست در صحنه جهانی بوده‌ایم. سؤالی که در بررسی جهانی ارزش‌ها در خصوص اهمیت مسائل زیست‌محیطی جهان مطرح شده این است که «تا چه اندازه مسائل زیست‌محیطی جهانی ذیل برایتان جدی است؟».

جدول ۴. ارزش‌های زیست‌محیطی و مهم تلقی کردن مسائل زیست‌محیطی جهان از دیدگاه

مسلمانان و غیر مسلمانان

دین		اهمیت مسائل زیست‌محیطی جهان
مسلمان	غیر مسلمان	
٪۶۶/۳	٪۵۵/۵	خیلی جدی
٪۲۴/۵	٪۳۴/۲	تا حدی جدی
٪۷/۷	٪۸/۴	خیلی جدی نیست
٪۱/۵	٪۱/۸	اصلاً جدی نیست
٪۵۴/۶	٪۴۸/۲	خیلی جدی
٪۳۰/۰	٪۳۸/۷	تا حدی جدی
٪۱۲/۵	٪۱۱/۶	خیلی جدی نیست
٪۲/۹	٪۱/۴	اصلاً جدی نیست
٪۷۵/۵	٪۶۳/۲	خیلی جدی
٪۱۷/۵	٪۲۹/۹	تا حدی جدی
٪۵/۸	٪۶/۳	خیلی جدی نیست
٪۱/۲	٪۰/۶	اصلاً جدی نیست

نتایج آزمون مقایسه میانگین‌ها (آزمون تی) در جدول ۴ گویای آن است که اگر به مجموع گزینه‌های «خیلی جدی» و «تا حدی جدی» توجه شود، به نظر می‌رسد مسلمانان و غیرمسلمانان درباره اهمیت مسائل محیط زیست در جهان چندان با هم تفاوت ندارند. در واقع، افزایش درجه حرارت زمین، نابودی کره زمین و انواع گونه‌ها، و آلودگی رودخانه‌ها و آب‌ها تقریباً به همان اندازه برای غیرمسلمانان اهمیت دارد برای مسلمانان مهم و جدی است.

ارزش‌های زیست‌محیطی و مشارکت در بهبود محیط زیست

یکی از حافظان و حامیان بسیار مهم محیط زیست مردم‌اند، در صورتی که برای آن ارزش قائل باشند. اینکه مردم جامعه‌ای حاضر باشند برای جلوگیری از ایجاد خطر برای محیط زیست هزینه

پپردازند متفاوت است با اینکه دولت را مسئول حفاظت از محیط زیست بدانند و این به دیدگاه، همدلی، هم‌فکری، و فرهنگ مردم آن جامعه بستگی دارد. سؤالی با همین موضوع و مضمون در بررسی جهانی ارزش‌ها مطرح شده است: «چند جمله درباره محیط زیست برایتان می‌خوانم. لطفاً بگویید در مورد هر جمله چه نظری دارید.»

جدول ۵. ارزش‌های زیست محیطی و مشارکت در بهبود محیط زیست

دین		ارزش‌های زیست محیطی و مشارکت در بهبود محیط زیست
غیرمسلمان	مسلمان	
۵۵٫۱	۶۲	بخشی از درآمد را صرف محیط زیست می‌کردم، اگر مطمئن بودم در راه پیشگیری از آلودگی محیط زیست مصرف می‌شود.
۴۹٫۲	۳۶٫۴	با افزایش مالیات موافقت می‌کردم، اگر می‌دانستم این پول اضافی صرف پیشگیری از آلودگی محیط زیست می‌شود.
۶۵٫۲	۸۵٫۱	دولت باید آلودگی محیط زیست را کاهش دهد؛ بدون اینکه از ما پولی بگیرد.

به نظر می‌رسد گویه‌های این خرده‌مقیاس همانند طیف بوگاردوس (رفیع‌پور، ۱۳۷۸: ۲۰۷) ارزش‌های نابرابر دارد؛ یعنی اگر کسی با گویه اول از سمت راست موافق باشد، باید با گویه‌های دیگر نیز موافق باشد. اما درصد کمتری از افراد با گویه «با افزایش مالیات موافقت می‌کردم، اگر می‌دانستم این پول اضافی صرف پیشگیری از آلودگی محیط زیست می‌شود.» در مقایسه با گویه «بخشی از درآمد را صرف محیط زیست می‌کردم، اگر مطمئن بودم در راه پیشگیری از آلودگی محیط زیست مصرف می‌شود.» موافق‌اند. در مجموع، آزمون مقایسه میانگین‌ها نشان می‌دهد مسلمانان بیشتر دولت را مسئول کاهش آلودگی محیط زیست می‌دانند تا دیگر عوامل و نهادها و سازمان‌ها را.

بحث و نتیجه‌گیری

مقاله حاضر با اتخاذ رهیافتی تطبیقی سعی کرد ارزش‌های زیست محیطی کشورهای مسلمان و غیرمسلمان منتخب را با استفاده از داده‌های موج پنجم WVS مقایسه کند. یافته‌ها نشان داد، برخلاف غیرمسلمانان، برای اکثر مسلمانان رشد اقتصادی و کارآفرینی بیشتر از حفظ محیط زیست اهمیت دارد؛ هرچند تفاوت کشورهای مسلمان و غیرمسلمان در این زمینه چندان زیاد نیست. همچنین مسلمانان، با اینکه نگران مسائل زیست محیطی داخلی خود، چون بدی آب و

هوا و وضعیت نامناسب فاضلاب و بهداشت، هستند، به لحاظ اهمیتی که به مسائل زیست‌محیطی می‌دهند با غیرمسلمانان تفاوت نمی‌کنند. و نهایتاً اینکه مسلمانان بیشتر دولت را مسئول کاهش آلودگی محیط زیست می‌دانند.

نتیجه پژوهش حاضر نشان می‌دهد امروزه ارزش و اهمیت مسائل زیست‌محیطی در سراسر جهان رو به افزایش است و این مسائل از نگرانی‌های جوامع مسلمان و غیرمسلمان به‌شمار می‌رود. البته، این موضوع در کشورهای غیرمسلمان بر مبنای بروز ارزش‌های مدرن، چون شهروند زیست‌محیطی و تعهد به نسل‌های آتی بشر و بروز ارزش‌های فرامدرن، و در کشورهای مسلمان بر مبنای ارزش‌ها و آموزه‌های اسلامی، نظیر سوگند به برخی عناصر طبیعت در قرآن و تأکید بر فاسد نکردن آن‌ها و اصرار بر حفظ حرمت زمین و عدم تصرف و تخریب آن در بسیاری از احادیث و روایات، است. علاوه بر این، می‌توان نتیجه گرفت که نگاه مسلمانان به مسائل زیست‌محیطی از نظر شاخص‌های بررسی‌شده به نگاه غیرمسلمانان نزدیک است و هیچ‌یک از این کشورها مخالف تقویت کیفیت محیط زیست نیستند؛ بلکه همه ساکنان آن‌ها با اهداف جهانی حفظ و حمایت از محیط زیست هم‌پیمان‌اند.

منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- اسدی کیا، هیوا و همکاران (۱۳۸۸)، «رابطه رشد اقتصادی و آلودگی هوا در ایران با نگاهی بر تاثیر برنامه‌های توسعه»، *مجله محیط شناسی*، شماره ۵۱: ۹۳-۱۰۰.
- امین زاده، بهناز (۱۳۸۱)، «جهان بینی دینی و محیط زیست درآمدی بر نگرش اسلام به طبیعت»، *مجله محیط شناسی*، شماره ۳۰: ۹۷-۱۰۶.
- اینگلهارت رونالد (۱۳۷۵)، *تحول فرهنگی در جوامع پیشرفته صنعتی*، ترجمه مریم وتر، تهران: انتشارات کوثر.
- اینگلهارت رونالد و نوریس، پیپا (۱۳۸۹)، *مقدس و عرفی*، ترجمه مریم وتر، تهران: انتشارات کویر.
- پژویان، جمشید و مرادحاصل، نیلوفر (۱۳۸۶)، «بررسی اثر رشد اقتصادی بر آلودگی هوا»، *فصلنامه پژوهشهای اقتصادی*، شماره ۴: ۱۶۰-۱۴۱.
- جوادی آملی، محسن (۱۳۸۸)، *اسلام و محیط زیست*، قم: مرکز چاپ و نشر اسراء.
- حدادی، محسن (۱۳۸۷)، «مبانی اخلاق زیست محیطی در ادیان»، *اطلاعات حکمت و فلسفه*، شماره ۳: ۲۵-۲۸.
- خوش خلق، رحمان و حسین شاهی، مرتضی (۱۳۸۱)، «تخمین خسارات وارده به ساکنان شیراز به دلیل آلودگی هوا»، *مجله تحقیقات اقتصادی*، شماره ۶۱: ۷۵-۵۳.
- رحمتی، انشاءالله (۱۳۸۷)، «دین، اخلاق و محیط زیست»، *اطلاعات حکمت و فلسفه*، شماره ۳: ۷-۴.
- رفیع پور، فرامرز (۱۳۷۸)، *کندوکاوها و پنداشته‌ها*، تهران: انتشارات شرکت سهامی انتشار.
- شاه ولی، منصور و کاوری زاده، باسَم (۱۳۷۸)، «گفتمان پایداری طبیعت زیست بین پراگماتیسم و دین (اسلام)» در *مجموعه مقالات اولین همایش اسلام و طبیعت زیست*: ۱۰۱-۱۲۳.
- شیخ طوسی (بی تا)، *التهدیب*.
- شیخ کلینی (بی تا)، *اصول کافی*.
- شیخ کلینی (بی تا)، *فروع کافی*.
- صالحی، صادق و کریم زاده، سارا (۱۳۸۹)، «دانش زیست محیطی و رابطه آن با رفتار زیست محیطی»، *فصلنامه مطالعات فرهنگی*، در دست چاپ.

- فرانکفورد، چاوا؛ نجمیاس، دیوید (۱۳۸۱)، روش‌های پژوهش در علوم اجتماعی، ترجمه فاضل لاریجانی و رضا فاضلی، تهران: انتشارات سروش.
- کاریزی، محسن (۱۳۸۷)، «ادیان و محیط زیست»، *اطلاعات حکمت و فلسفه*، شماره ۳: ۲۹-۳۲.
- کریم زاده، سارا (۱۳۸۸)، *بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر رفتارهای زیست محیطی (رفتار مصرف انرژی در منزل) شهروندان شهر ارومیه*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور تهران.
- کریمی، یوسف (۱۳۷۵)، *روانشناسی اجتماعی*، تهران: انتشارات ارسباران.
- محقق داماد، مصطفی (۱۳۷۳)، «طبیعت و محیط زیست از نظر اسلام»، *نامه فرهنگ*، شماره ۱: ۷۸-۸۹.
- نصر، سید حسین (۱۳۸۶)، *اسلام و تنگناهای انسان متجدد*، ترجمه انشالله رحمتی، تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی.
- _____ (۱۳۸۶)، *دین و نظم طبیعت*، ترجمه انشالله رحمتی، تهران: نشر نی.
- _____ (۱۳۸۷)، *انسان و طبیعت بحران معنوی انسان متجدد*، ترجمه عبدالرحیم گواهر، تهران: دفتر نشر اسلامی.

- Ai He & Greenberg (2008), **Motivating In Sustainable Energy Consumption In The Home**, Dept Of Computer Science, University Of Calgary, AB T2N 1N4.
- Molina, v. Azucena, m ((2013), Environmental knowledge and other variables affecting pro-environmental behaviour: comparison of university students from emerging and advanced countries , **Journal of Cleaner Production** ,No 61: 30-138.
- Barr, S., Ford, N.J., & Gilg, A.W (2003), Attitudes Toward Recycling Household Waste In Exeter , **Devon: Quantitative & Qualitative**.pp3-4.
- enthall, J (2003), The Greening of Islam , **Anthropology Today**, No 6: 10- 12.
- Budak, D(2005), Behavior &Attitude of Student Toward Environmental Issues at Faculty of Agricultural , Turkey , **Jurnal of Applied Sciences**, pp1224-1227.
- Butkin, D. and Edvard, K (2006), **Environment Cognition, Erth the alive Planet**, translated by Abdolhosein Vahhabzadeh, 3th Edition, 680p.
- Cudworth, E. (2003), **Environment and Society**, London and New York: Routledge.
- Dunlap, R.E.,& Cotton, W.R.(1979). "Environmental Socioligy", **Annual Review of Socioligy**, No5: 243-273.
- Enrich, P.R. (2002), Human Nature, Nature Conservation, and Environmental Ethics , **Bioscience**, No52(1): 31-34.
- Qi-yan, w & Yan-li, li (2011), Environmental Behaviors in Beijing , **Journal of Energy Procedia**, No 5: 2103° 2107.
- Grossman, G.m, A.G.Krueger (1991), **Environmental Impact of a North American Free Trade Agreement; National Bureau of Economic Research**, NBER Working Paper.3914.
- Hines,G. M.,Hungersord, H. R., and Toma, A. N (1987), Analysis and Synthesis of Research on Responsible Environmental Behaviour , **A Meta-analysis. Journal of Education**, No18:1-18.

- Howell, R.A (2012), Its not (just) the Environment, Stupid Values, Motivations and Routes to Engagement of People Adopting Lower-Carbon Lifestyles , **Global Environmental Change**. 1-10.
- Kaiser, F. Wolfing S. Fuhrer (1999), Environmental Attitude and Ecological Behavior , **journal of environmental psychology**, No 19, 1-9.
- Khanna, N (2002), The Income Elasticity of Non-point Source Air Pollutants: Revisiting the Environmental Kuznets Curve , **Economics Letters**, No 77: 387-392.
- Lee, k. and M.Lee (1996), The Evaluation of the Regional Development Considering Environment **Environmental Economic Review**, Vol.5 No.1:143-188.
- Motavalli, J (2002), Stewards of the Earth , **The Environmental Magazine**, No13(6): 2-11.
- Nasr. S.H (2001), **The Philosophy of Seyyed Hossein Nasr Edited by Lewis Edwin Hahn Randalle**, Auxier Lucian W. Stone, JR.
- Qi-yan, W & Yan-li (2011), **Research on Status and Influence Factors of Citizen's**
- Salehi, S (2010), **People and the Environment: A Study of Environmental Attitudes and Behavior in Iran**, Lambert Academic Publishing.
- Schwartz, S.H (1994), Are there Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values? , **Journal of Social Issues**, No50(4): 19-45.
- Shahvali, M.A (2006), A Research Epistemology and Time Scale for the Conservation of Environment In: **International Conference on Research Methodologies in Science, Engineering and Technology**. Imam Hossein University, Tehran.
- Shobeiri, Omidvar & Prahalada (2007), Influence of Gender and Type of School on Environmental Attitude of Teachers in Iran & India . Int. **J.Environ.Sci.Tech**,3(4): 351-357.
- Tucher, M.E (2002), Religions Enter an Ecological Phase , **The Environmental Magazine**, No13(6): 12-24.
- Tucker, M.E. Grim, J (2001), **Series Foreword. In: Grim, J.A, Editor. Indigenous Traditions and Ecology**, Harvard University Press.
- Usui. M. A., Vinken H. and Kuribayashi (2003), pro- Environment Attitudes and Behaviors: an International Comparison , **human ecology review**, No 1: 30-40.
- Vicente-Molina MA, Fernandez-Sainz A, Izagirre-Olaizola J,(2013), **Environmental knowledge and other variables affecting pro-environmental behaviour: comparison of university students from emerging and advanced countries** , <http://observatorio.ehu.es/xmlui/handle/123456789/28308>.